
РЕЦЕНЗІЇ

© Олександр Безаров* (Чернівці)

НОВИЙ ПОСІБНИК З ІСТОРІЇ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ

Рецензія на книгу: Сич О.І. Всесвітня історія. Ранній Новий час (XVI–XVIII ст.): навч. посібник. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т ім. Ю.Федьковича, 2024. 168 с.

Відомо, що історія Нового часу є однією із фундаментальних засад всесвітньої історії, вивчення якої ґрунтується на пізнанні історичного досвіду людської цивілізації. Доба раннього Нового часу вирізнялася глибокими структурними трансформаціями, передусім всередині західноєвропейського суспільства, що вийшло з тіні Середньовіччя і встало на шлях революційного оновлення соціального, політичного та економічного життя, своїх світоглядних орієнтирів. Унаслідок технологічної і соціокультурної модернізації країн Західної Європи у XVI — XVII ст., у наступних століттях виникла західна або індустріальна цивілізація, здобутки якої визначатимуть історичний поступ усього світу. Вивчення історії Нового часу є важливою і водночас складною справою. За останні десять років в Україні з'явилося чимало підручників і навчальних посібників з історії країн Європи та Північної Америки у Новий час, автори яких застосували різні підходи у висвітленні історичних подій та явищ (Наприклад, див.: Історія країн Західної Європи та Північної Америки Нового часу (кінець XV — початок XIX ст.): навчальний посібник: за ред. З. А. Баран. Київ: Знання, 2015. 533 с.; Балух В. О., Коцур В. П. Ранньомодерна Європа: підручник. Чернівці: Наші книги, 2016. 704 с.). На тлі розлогого та ілюстрованого фактичного матеріалу, який міститься в сучасних підручниках з історії Нового часу, їм вочевидь бракує концептуальності, необхідних узагальнень, авторського бачення історичних подій та явищ.

З нашої точки зору, проблема вивчення історії Нового часу полягає не тільки у загальних методологічних дискусіях, які тривають у сучасній історіографії з приводу періодизації історії, визначення причинно-наслідкових зв'язків, ключових термінів і понять, місця та ролі особистості в історії тощо, але й у виборі оптимальної форми висвітлення історичних процесів. Як не прикро визнавати, але сучасні студенти університетів не хочуть читати масивні томи історичних творів, а отже, не можуть самостійно осмислювати складні історичні події та явища.

Очевидно, що навчальний посібник доктора історичних наук, завідувача кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича О.І. Сича є спробою заповнити певну прогалину з методики вивчення історії Нового часу, допомогти здобувачам вищої освіти зорієнтуватися у непростих історичних процесах.

Загалом рецензований нами посібник став закономірним підсумком багаторічного викладання його автором історії країн Західної Європи та Північної Америки на факультеті історії, політології та міжнародних відносин ЧНУ імені Юрія Федьковича. У виданні, яке містить вісім розділів і два додатки, відображено основні поняття та категорії відповідної навчальної дисципліни, автор якої стисло виклав своє бачення основних явищ, процесів і подій раннього Нового часу. Текст посібника не обтяжений посиланнями на джерела та літературу, а власне перелік рекомендованої літератури обмежено чотирнадцятьма позиціями, що, з нашого погляду, є цілком достатнім для навчального посібника.

У висвітленні історії ранньомодерної Європи автор застосував цивілізаційний підхід, зокрема теорію модернізації, сутність якої визначено у шостому розділі («Основні риси європейської модернізації»), а також у додатках («Причини та умови виникнення європоцентризму»). Варто зауважити, що цивілізаційний підхід у вивченні історії країн Західної Європи та Північної Америки

¹ д.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
Doctor of History, Associate Professor, Department of World History, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
orcid.org/0000-0002-8467-0647
e-mail: alex.bezarov@gmail.com

Нового часу набуває все більшого поширення серед українських істориків (Наприклад, див.: Нова історія країн Західної Європи та Північної Америки (1492–1918 рр.): хронологія подій: навчально-методичний посібник: авт.-укл. О. С. Акунін: Миколаїв: Іліон, 2013. 604 с.; Ковальська М. С. Нова історія Західної Європи та Північної Америки (1871–1918 рр.): метод. вказівки для здобувачів першого рівня вищої освіти ф-ту історії та філософії: ред. І. С. Гребцова. Одеса: ОНУ ім. І. І. Мечнікова, 2020. 32 с.; Історія зарубіжних країн Нового часу: Ч. І.: електронний ресурс: ред. М. І. Самофатов, В. В. Чепіженко. Одеса: ОНУ ім. І. І. Мечнікова, 2024. 59 с.). Щоправда, такий підхід, на нашу думку, навряд чи буде ефективним, скажімо, у вивченні історії Східної Європи. Як слушно зауважив із цього приводу сучасний американський історик Ерік Р. Вульф, «теорія модернізації стала інструментом популяризації суспільств, приречених бути модерновими, і критики тих, хто цього не досяг» (Вульф Ерік Р. Європа і народи без історії: пер. з англ. І. Пошивайла. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2004. С. 26.). Очевидно, що історія успішної модернізації західноєвропейських країн змушувала східноєвропейські суспільства їх наздоганяти. Проте, як відомо з історії країн Східної Європи XIX — XX ст., результати наздоганяючої модернізації для них виявилися вельми неоднозначними.

Перспективним напрямком у висвітленні проблем історії Нового часу є поєднання цивілізаційного та антропологічного критеріїв. Мабуть, автор посібника не заперечував проти такої оптики вивчення, коли зазначав, що «змінювалися не тільки соціальні та економічні реалії... змінювалася сама людина...» (с. 9). Якщо за доби Середньовіччя людина була впевнена у незмінності природи та суспільства, то у наступну історичну епоху вона не лише усвідомила, що спроможна змінювати природу і суспільство, але й здатна впливати на їхній розвиток (с. 109–110). Висвітлення процесів модернізації крізь призму її антропологічного виміру «залюднює» історію, насичує добу раннього капіталізму реальними людськими вчинками... Наприклад, у висвітленні питання про колонізацію Північної Америки європейськими протестантами автор докладно зупинився на їхньому соціальному та національному складі, чітко визначив причини їхньої еміграції (с. 92–93). Проте залишилося поза увагою їхнє власне заокеанське турне. Як вони добиралися до Америки у вкрай небезпечному XVII столітті, за які кошти та чи всі допливали? Звісно, що ґрунтовані відповіді на подібні запитання можливі у контексті інших, у тому числі антропологічних, підходів, коли історики більше цікавляться людьми, аніж проблемами глобальних історичних процесів.

На думку професора О. І. Сича, історія Нового часу має три періоди, останній з яких («новітній») завершується аж наприкінці XX століття (с. 11). Як нам видається, зазначений підхід у висвітленні історії «західної (індустріальної) цивілізації» можна вважати новаторським і продуктивним, але стосується він знову ж таки історії західноєвропейського суспільства, у межах якого від середини XX ст. розгорнулися системні зміни, які зрештою привели до виникнення постіндустріального суспільства. Так, відомий американський економіст і соціолог Й. Шумпетер вже у 1942 р. зауважував про «глибинну й повільну тенденцію до утворення іншої цивілізації», що народжувалася у надрах капіталізму 1930-х років (Шумпетер Йозеф А. Капіталізм, соціалізм і демократія: пер. з англ. В. Ружицький, П. Таращук. Київ: Основи, 1995. С. 209). Наприкінці 1950-х рр. американські соціологи Д. Рісмен і Д. Белл уперше в історії сформулювали поняття «постіндустріалізм» та «постіндустріальне суспільство» (Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства: пер. С. Кошарний. *Сучасна зарубіжна філософія*: хрестоматія. Київ: Либідь. С. 230). На думку Д. Белла, останній термін хоча й був теоретичною абстракцією, але містив декілька конкретних критеріїв, одними з яких були створення економіки послуг і поширення «інтелектуальних технологій» (Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства: пер. С. Кошарний. *Сучасна зарубіжна філософія*: хрестоматія. Київ: Либідь С. 208, 223). Очевидно, що становлення постіндустріального суспільства триває і донині. Водночас серед соціологів і політологів не вщухають дискусії з приводу критеріїв визначення такого суспільства та перспективи його розвитку. Однак, на наш погляд, беззаперечним є той факт, що саме західноєвропейські країни та США були першими, де виникли суспільства нового типу.

Отже, автор посібника мав рацію, коли зазначав, що розвинені країни Заходу вступили в постіндустріальну стадію розвитку в останні десятиліття XX ст. (с. 11), а тому історія Нового часу завершилася наприкінці минулого століття. Відповідно наступний, новітній, період всесвітньої історії, за логікою автора, мабуть, розпочався у 1990-х рр. і визначає сучасний розвиток країн Західної Європи та Північної Америки.

У другому розділі («Основні тенденції соціально-економічного та політичного розвитку європейського суспільства в добу раннього Нового часу»), зокрема, йдеться про еволюцію капіталізму, особливістю становлення і розвитку якого в країнах Західної Європи була

нерівномірність його поширення в Іспанії, Португалії і деяких країнах Східної Європи, в яких спостерігалися «явища рефеодалізації господарства та повторного закріпачення селянства» (с. 16). Проте, як зазначив автор, незважаючи на нерівномірність розвитку ранньокapіталістичного ладу в різних країнах, капіталізм чинив постійний вплив на всі сфери господарського життя Європи завдяки процесу «первісного нагромадження капіталу», політиці меркантилізму, яка ґрунтувалася на уявленнях про те, що продавати за межі держави видавалося більш прибутковою справою, аніж закуповувати там (с. 17), і соціальної мобільності, яка спостерігалася в країнах Європи упродовж XVI — XVIII ст. (с. 18). Автор проаналізував соціальну структуру західноєвропейського суспільства, наголосив на її строкатості, зокрема міського населення, визначив нові соціально-професійні групи (юристи, лікарі, викладачі, студенти, люди вільних професій). Одним із негативних соціальних наслідків розвитку «мануфактурного капіталізму», за його словами, були пауперизація (зубожіння) значних верств населення, зростання злочинності та бідність. Поширення нових форм девіантної поведінки, особливо тих, хто опинився за межею бідності, зрештою, привело до виникнення соціальної політики держави, яка у свою чергу зазнала певних змін (с. 22). Особливістю соціально-політичних систем ранньомодерних суспільств був абсолютизм, а отже, визначено обставини становлення та розвитку абсолютистських форм правління, ідеологію абсолютизму, його характерні риси (с. 23–24). У підсумку зазначено, що найважливіші процеси та явища XVI — XVIII ст. у країнах Західної Європи відбулися в економічній, соціальній, політичній та духовній сферах, стисло охарактеризовано їхні прикметні риси (с. 24–25).

Третій розділ присвячено Реформації західноєвропейського суспільства, визначено ключові етапи в її історії. Автор слушно зауважив, що релігійні зміни в Європі, які спричинили Реформацію, мали революційний характер і були протестантською революцією, внаслідок якої протестантські країни у добу Нового часу встали на шлях прискороного соціально-економічного розвитку. Вони значно випередили у своєму розвитку католицькі та православні країни, а тому не дивно, що саме протестантські країни в історичній перспективі стали лідерами індустріальної Європи (с. 37). Цікавими фактами з історії Реформації у північноєвропейських країнах, зокрема Данії, Норвегії, Ісландії, унаочнено особливості поширення лютеранства в Європі у XVI — XVII століттях (с. 30).

Соціально-економічний та політичний розвиток провідних держав Західної Європи в добу Реформації висвітлено у четвертому розділі. На нашу думку, важливим виявився параграф, у якому глибоко проаналізовані причини занепаду Іспанського королівства на початку XVII ст. і перетворення колишньої могутньої морської імперії на периферійну державу Західної Європи. За словами автора, однією із таких причин був оборотний характер капіталізму або рефеодалізація іспанської економіки (с. 57). Автор справедливо зауважив, що «Іспанія, яка у XVI ст. контролювала ледь на половину Європи і могла посісти перше місце у світовій економіці Нового часу завдяки відкриттю Америки, втратила свій шанс і вступила у зтяжний період суспільно-політичного та економічного занепаду, що значною мірою пояснювалося релігійною психологією, успадкованою від доби Середньовіччя» (с. 63). Справді, Іспанське королівство у другій половині XVI ст. перетворилося на світову цитадель католицизму, однак сплатило за це тривалою економічною та політичною стагнацією. Цікавими виявилися міркування автора з приводу князівського абсолютизму в Німеччині. Для простих німців такий різновид дрібнобуржуазного абсолютизму, який виник у Німеччині, був особливо обтяжливим, адже на противагу великим державам, князівська влада на німецьких землях, за словами автора, була «занадто близько до підданих, щоби від неї можна якось ухилитися» (с. 47).

У п'ятому розділі висвітлено процеси становлення США, які, на думку сучасних істориків, уособлювали синтезовану капіталізмом демократію. О. І. Сич, зокрема, наголосив на тому, що у Північній Америці в останній чверті XVIII ст. утворився особливий простір існування колоній, в якому людина боролася за виживання, а отже, виник принципово відмітний тип особистості, для якої були притаманні такі риси її характеру, як ініціативність, наполегливість, підприємливість та заповзятість. Ба більше, у Північній Америці виникла нова нація з усіма властивими для цього процесу ознаками (с. 95). Щоправда, надалі автор уточнив про незавершеність процесу націотворення в американському суспільстві, адже, за його словами, «процес формування північноамериканської нації ускладнювався постійним припливом європейських іммігрантів різного етнічного походження й релігійної належності, а також наявними у колоніях расами та соціально-культурними відмінностями населення» (с. 103–104).

Теоретичні міркування з приводу революційних процесів у ранньомодерних суспільствах Західної Європи та Північної Америки викладені у сьомому розділі. Наприклад, проблему витоків буржуазної

революції у Нідерландах XVII ст. автор обґрунтував оригінальною статистикою з історії цієї країни (с. 119), а у параграфі про Американську революцію XVIII ст. наголосив на тому, що вона вперше в історії реалізувала ідеали Просвітництва (с. 130). По суті, висвітлення історії раннього Нового часу завершується аналізом причин Війни за незалежність північноамериканських колоній Англії та утворенням США наприкінці XVIII століття (с. 129). Однак на цьому теорію ранньобуржуазних революцій не вичерпано. Автор вирішив доповнити її у додатках за допомогою соціологічного аналізу революційного процесу за доби Нового часу.

Мабуть, уперше в сучасній українській історіографії висвітлено причини, передумови та характер соціальних революцій XVII — XX ст., зазначено про «діалектику революції та еволюції» в суспільно-політичній та економічній історії Нового часу (с. 159), справедливо наголошено на тому, що революції не траплялися зненацька, але були закономірними та об'єктивними явищами історичних процесів, своєрідними «землетрусами» в житті суспільства, що, зрештою, призводило до тектонічних зсувів у його структурах. Загалом О. І. Сич сформулював шість чинників, які, з його точки зору, визначали особливості революційних процесів (с. 162–163), зауважив про місце й роль революцій в історичному розвитку певної країни (с. 164) та дійшов логічного висновку про те, що «революції були і залишаються помітними віхами в розвитку людства, а нерідко й доленосними подіями в світовій історії» (с. 165).

Незважаючи на очевидні переваги рецензованого нами посібника, основними з яких є стислість і концептуальність, варто зазначити і про його, щоправда, єдиний недолік, а саме, про відсутність контрольних запитань і матеріалів для самостійної роботи студентів. На нашу думку, жанр навчальної літератури передбачає наявність дидактичного матеріалу, методичних рекомендацій з вивчення теми тощо. Автор, звісно, має право самостійно визначати особливості жанрової стилістики свого видання, а в нашому випадку вочевидь йдеться про есе з історії Нового часу, однак вищезазначені компоненти, мабуть, є необхідними складовими «навчального посібника» (за власною назвою видання). Крім цього, деякі теми, зокрема «Тридцятилітня війна» і «Розвиток культури у ранньомодерній Європі», які, на нашу думку, є значущими для розуміння історичного поступу за доби Нового часу, залишилися (мабуть, з причини обмеженості обсягу посібника), поза увагою автора. Були б доречними з цього приводу відповідні авторські коментарі, наприклад, у перед- або післямові.

Водночас у посібнику зустрічаються певні дискусійні моменти. Зокрема, термін «авторитарний католицизм» (с. 51–52), на наш погляд, швидше за все, варто розуміти як консервативний (канонічний) католицизм, адже вочевидь автор мав на увазі дотримання традиційних канонів католицизму у внутрішній та зовнішній політиці Іспанської монархії в епоху Реформації. Поняття «експропріація», «революція цін», «політика меркантилізму», «принцип крові», «соціальна мобільність XVI — XVIII ст.» (с. 18), «протобуржуазія» (с. 38) тощо потребують, з нашої точки зору, конкретних прикладів.

Отже, навчальний посібник з історії раннього Нового часу (XVI — XVIII ст.) є своєчасним і корисним виданням, адже містить не лише цікавий фактичний матеріал, але, передусім, його наукову інтерпретацію, що дозволить сформувати уявлення про становлення індустріальної цивілізації, збагнути значення ранніх буржуазних революцій в економічному та політичному житті Західної Європи та англійських колоній у Північній Америці, усвідомити головні тенденції розвитку капіталізму, виявити суперечливі риси ранньомодерного суспільства, визначити ознаки реформаційних процесів у соціокультурному житті європейських країн. А тому запропонований посібник професора О. І. Сича слугуватиме теоретичним підґрунтям для бакалаврів, магістрантів та аспірантів і всіх зацікавлених у вивченні історії західної цивілізації у Новий час.